

125-річчя з дня народження академіка М. С. Грушевського

Р. Я. Пиріг (Київ)

М. С. Грушевський: між історією і політикою (1924—1934 рр.) *

Йдеться про арешт та допити Грушевського у справі так званого «Українського національного центру», сфабрикованій ДПУ УСРР на початку 1931 р. Висувається оригінальна версія причин звільнення та фактичного заслання вченого.

АРЕШТ

23 березня 1931 р. у Москві Грушевського було заарештовано. Ордер на арешт підписав заступник голови ОДПУ Г. Г. Ягода. Така «висока честь» зумовлювалася кількома причинами. Справою так званого «Українського національного центру» займалися працівники ДПУ УСРР. Ця «контрреволюційна» організація бачилася їм більш розгалуженою, ніж «СВУ». З планом розробки справи «УНЦ» було озаймовлено керівництво ОДПУ, і, очевидно, він настільки сподобався йому, що з'явилися задуми пов'язати «УНЦ» з «Трудовою селянською партією». Саме тому до цієї справи підключилися працівники ОДПУ, причому не рядові, а заступники голови управління Ягода та Мессінг й начальник секретно-політичного відділу Я. С. Агранов.

Не виключена можливість, що арешт Грушевського проводився саме під час його відрядження до столиці ще з однієї причини. Адже при поверненні на Україну у 1924 р. йому були видані на підставі рішення ВУЦВК охоронні листи. В одному з них зазначалося, що за клопотанням Української Академії наук Раднарком УСРР надає Грушевському право вільного проживання на території республіки, не ставлячи йому в провину і не пред'являючи ніяких звинувачень за колишню політичну діяльність. У зв'язку з цим «академік Грушевський обшукам, арештам і переслідуванням не підлягає». Цей документ підписали Голова РНК УСРР Чубар та голова ДПУ УСРР Балицький. У архіві зберігається також охоронний лист за підписом Голови ВУЦВК Петровського аналогічного змісту, але без гарантій щодо недопущення арештів та обшуків¹. У ДПУ УСРР, яке очолював той же Балицький, мабуть, пам'ятали неприємності з спробою проведення обшуку у квартирі Грушевського влітку 1927 р. Тоді цей інцидент з ініціативи Скрипника обговорювався навіть на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У.

Грушевського було заарештовано на квартирі співробітника Архіву стародавніх актів Кравцова. Уповноважений ОДПУ, який проводив арешт, наступного дня в рапорті на ім'я Мессінга повідомляв про те, що під час обшуку ніяких компрометуючих матеріалів не виявлено. При слідуванні до комендатури Грушевський вів себе спокійно, весь час мовчав і звернувся лише з проханням викликати до його камери лікаря. Це ж саме власноручно записав Грушевський в анкеті заарештованого.

Оскільки арешт академіка був проведений на прохання ДПУ УСРР, заступник Агранова — Запорожець просив дозволу керівництва ОДПУ на конвоювання до Харкова керівника контрреволюційної організації «Український національний центр — Селянська партія» Грушевського. Незважаючи на хворобливий стан підслідного, його допити

* Продовження. Початок див.: Укр. іст. журн. — 1991. — № 4, 5, 7—9.

¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 166, оп. 12, спр. 1900, арк. 10.

тривали з 28 березня до 3 квітня 1931 р. Вже у перший день заарештований визнав свою належність до контрреволюційної організації «Український національний центр». До неї також входило чимало колишніх членів Центральної Ради та УПСР — Голубович, Христюк, Чечель, Шраг та інші. Грушевський рішуче засудив будь-які спроби боротьби проти Радянської влади і, розуміючи цілковиту абсурдність таких устремлінь, обіцяв по можливості висвітлити всі аспекти діяльності вказаної організації і назвати всі сили, які різними шляхами ведуть збройну боротьбу проти СРСР.

На допитах Грушевський твердив, що був лише ідейним керівником організації. Йі «харківський центр» нібито інформував його тільки про принципові питання, а багатьох дрібниць він, можливо, не знав. Як ідеолог організації Михайло Сергійович вивчав міжнародне становище, раніше добивався прийому українських партій до II Інтернаціоналу. Після його повернення на батьківщину на чужині залишилися українські соціал-демократи. Для з'ясування позиції керівників II Інтернаціоналу в українському питанні Грушевський надсилав за кордон своїх емісарів. Зокрема, у 1925, 1927 і 1929 рр. з такою місією там побував Мазуренко. Він мав отримати інформацію про підготовку інтервенції проти Країни Рад, зустрічався з керівниками організації. Однак інформація виявилася малозмістовною.

У 1929 р. Мазуренко під час зустрічі з Винниченком одержав відомості про те, що напад на СРСР слід очікувати наступного року. При цьому невідомо, чи розмовляв Винниченко з Бріаном*, але інформація надходила від урядових кіл Франції. Отримані дані, продовжував розповідати Грушевський, змусили напружити всі сили, оскільки Галицька військова організація на чолі з Г. Косаком, яка входила до складу «УНЦ», мала стати своєрідною гвардією. В організації існувала повстанська трійка, до функцій якої входило й керівництво повстанцями. Серед кандидатів до неї називалися Христюк, Чечель і Шраг. Через кооператорів вони підтримували зв'язки із заможними елементами села, готуючи їх до повстання. У травні 1930 р. до Грушевського в Київ приїжджали Лизанівський та Голубович, вели тривалі бесіди про стан організації, її перспективи у зв'язку з проведенням колективізації та можливою інтервенцією. Керівний центр складався з есерів та есдеків. З іншими контрреволюційними організаціями, російськими зокрема, зв'язків не було.

Далі Грушевський визнав, що програма Української держави була написана ним, але не пам'ятав, де знаходиться її оригінал: у нього вдома чи у Лизанівського або Черкаського. Крім того, у Києві є документи за 1919—1924 рр. про закордонні зв'язки «УНЦ». Грушевський зобов'язався надати ДПУ текст програми й інші матеріали, що становитимуть інтерес для чекістів.

Грушевського допитували працівники центрального апарату ДПУ УСРР за участю Балицького. Слідство велося порівняно короткий час — близько тижня. Пред'явлені звинувачення підслідний майже одразу визнав і погодився щиро допомагати ДПУ. Хід розслідування контролював Ягода і давав постійно вказівки харківським колегам всіляко його прискорити. Грушевський знову був доставлений до Москви, і вже 4 квітня 1931 р. начальник секретно-політичного відділу Агранов доповідав Ягоді про те, що переговорив (виділено нами. — Р. П.) з академіком Грушевським — керівником контрреволюційного «Українського національного центру».

Відповіді останнього на поставлені запитання в цілому підтвердили факт існування цієї націоналістичної організації. Він визнав, що відігравав в «УНЦ» роль ідеолога і керівника завдяки своєму високому моральному авторитетові серед лівих кіл української інтелігенції,

* А. Бріан — міністр закордонних справ Франції.

а не політичним здібностям. Грушевський заявив, що з 1926 р. до Харкова не виїжджав. Зв'язок між ним та «харківським центром» здійснював Черкаський. До «центру» входили Лизанівський, Чечель, Шраг.

Агранов підкреслював, що Грушевський намагається применшити політичне значення ліквідованої організації, хоч підтвердив факт існування у Харкові повстанської трійки, а також відомості про те, що Галицька військова організація складалася з колишніх учасників Української галицької армії, які у 1920 р. перейшли на бік Радянської влади і були політичними емігрантами. Ці кадрові військові розглядалися як майбутня гвардія уряду «Соборної України». Проте значна частина галичан не знала, яку контрреволюційну роль повинна була відіграти їх організація у боротьбі українських націоналістів проти Радянської влади, за незалежність України. Багато з них розглядали свою організацію як товариство взаємодопомоги, вважали, що будуть боротися під радянськими прапорами проти поляків.

Грушевський також заявив, що на Україні є ряд комуністів, які сприяли членам нелегальної контрреволюційної організації, призначаючи їх на відповідальні посади, надаючи їм житло і т. д., не знаючи про існування конспіративного націоналістичного центру. Крім Яворського, колишнього члена ВУАН, виключеного з КП(б)У, він не знав жодного комуніста, залученого до організації. Вся діяльність «центру» в основному зводилася до консолідації націоналістичної інтелігенції (агрономів, інженерів, кооператорів, учителів та ін.), до підготовки кадрів і організації сил, здатних у разі воєнного зіткнення Радянського Союзу із західними країнами (або народного повстання) відстояти незалежність України і створити сильний націоналістично настроєний уряд.

За словами Грушевського, у 1922—1927 рр. керівники «УНЦ» покладали надії на можливість еволюції Радянської влади у бік капіталізму і остаточного її переродження, але з переходом до розгорнутого соціалістичного наступу, з початком ліквідації куркульства як класу перед українськими націоналістами виникло питання про необхідність вжиття якихось рішучих заходів. Далі наводилися вже відомі дані про поїздки Мазуренка за кордон, його зустрічі з Винниченком, Мазепою та Феденком.

«СВУ» оцінювалася Грушевським як центр реакційних елементів української інтелігенції. Розгром Радянською владою всіх виступів куркульства проти суцільної колективізації, успішне виконання п'ятирічних планів змусили український «лівий центр» перевірити свої сили і ґрунтовніше оцінити політичну ситуацію, яка склалася на Україні. З цією метою у травні 1930 р. ряд членів «центру» виїхав на місця. Зібрана ними інформація свідчила, що прошарки селянства, на які робив ставку «центр», були розбиті, деморалізовані і, безумовно, нездатні чинити серйозний опір Радянській владі. Деморалізованими виявилися і низові елементи української інтелігенції, яка залишалася опорою націоналістів на селі. Нелегальна організація продовжувала існувати «за інерцією», не маючи можливості стати на шлях негайної рішучої боротьби.

На думку Грушевського, ліквідація цієї нелегальної організації, капітуляція її керівників, зокрема і його самого, стала результатом поразки всіх контрреволюційних сил, які боролися проти Радянської влади на Україні. Він запевнив, що отриманий жорстокий урок є запорукою того, що ні він, ні його однодумці не стануть знову на шлях авантюри. Разом з тим Грушевський заявив, що головним завданням його життя була боротьба за незалежну, вільну Україну, а основним і одвічним ворогом України завжди вважав Польщу. Тому він не хотів, щоб закордонні вороги Радянського Союзу, особливо Польща, використовували у своїх цілях факт існування антирадянської нелегальної організації, яка об'єднувала ліві кола української інтелігенції. Орга-

нізація ліквідована, і це повинно залишатися «внутрішньою сімейною справою».

Наприкінці доповідної записки Агранов зазначав, що Грушевський кращим виходом з становища, що склалося, вважав своє звернення, підтримане заарештованими однодумцями, з листами до ряду українських діячів за кордоном. У цих листах він, торкнувшись мотивів, які штовхали українську інтелігенцію на боротьбу з Радянською владою до 1930 р., проаналізував би причини рішучої відмови від її продовження і розриву з тими елементами, які вперто наполягали на її необхідності.

У зверненнях до закордонних адресатів Грушевський повинен був відзначити, що колективізація сільського господарства і ліквідація куркульства не тільки не означають загибелі української культури, але, навпаки, приведуть до небувалого її розквіту, зростання добробуту широких народних мас; що успішне виконання п'ятирічних планів дасть можливість досягти небаченого рівня економічного розвитку країни. Грушевський запевнив, що зробить усе необхідне для того, щоб ліквідація контрреволюційної організації на Україні не була використана ворогами СРСР, і готовий дати відсіч будь-яким спробам відродження антирадянського націоналістичного руху в республіці.

Як бачимо, доповідна записка Агранова була складена за матеріалами харківських зізнань Грушевського. До того ж у розмові з Аграновим, яка не мала форми допиту, Михайло Сергійович підтвердив показання, зафіксовані у протоколах його допитів 28 березня — 1 квітня 1931 р. Однак доля Грушевського вирішувалася на вищих поверхах влади. Тому так опікувався його справою сам Ягода. 4 квітня 1931 р. близько 16 години Грушевський залишив будинок ОДПУ на Луб'янці, взявши на себе зазначені вище зобов'язання.

Проте він, мабуть, не поспішав їх виконувати, бо 14 квітня Агранов знову запросив Грушевського на бесіду з приводу його звернень до діячів українського національно-демократичного руху за кордоном. І тут трапилося несподіване. Грушевський заявив, що всі його свідчення, дані в ДПУ УСРР, не повністю відповідають дійсності. Зокрема, це стосувалося показань про нібито проведені у Харкові в 1924 р. і пізніше політичні наради членів двох угруповань українських есерів: першого — Лизанівського, Голубовича, Петренка та інших, які не залишали Україну, та другого — Чечеля, Жуковського, Шрага та інших реємігрантів. Грушевський на цих нарадах не був присутній, і про них йому нічого не відомо.

Щодо повстанства й існування повстанської трійки «українського центру», то ніякої організації, очолюваної близькими до нього колами, не було і ніяких повстанських тенденцій його друзі не дотримувалися. Не відповідали дійсності й свідчення про закордонні відрядження Мазуренка і його зустрічі з Винниченком у 1929 р. Щоправда, той дійсно виїжджав за кордон, але будь-яких доручень від Грушевського не одержував. Про цю поїздку останній дізнався лише з показань Мазуренка у ДПУ.

Тоді Агранов задав Грушевському запитання, відповідь на яке він, безперечно, знав наперед: що ж спонукало його дати свідчення, зафіксовані у протоколах допитів? Сивий академік розплакався і сказав: «Мені важко говорити про це. Я не належу до породи героїв і не витримав 9-годинного нічного допиту. Я — старик, сили мої давно підірвані. До тюрми я був кинутий у грипозному стані. Я не витримав різкого натиску слідчих. Ніякого фізичного впливу до мене не застосовувалося. Але мені був пред'явлений цілий ряд томів, де майже на кожній сторінці фігурувало моє прізвище. Мене переконували в тому, що я, як ідейний вождь свого руху, повинен взяти на себе відповідальність за контрреволюційну діяльність організації в цілому і дії окремих її керівників, а також підтвердити дані ними свідчення, що, без-

умовно, приведе до пом'якшення участі усіх притягнутих у цій справі осіб. У стані повної безвихідності і відчаю я погодився підтвердити свідчення Мазуренка, Чечеля, Гр. Косака та інших. Мені пред'явили цілу низку протоколів і дали прочитати витяги з них».

Агранов зауважив, що ім'я Грушевського не випадково зустрічається у свідченнях ряду його однодумців. На це Михайло Сергійович відповів, що, можливо, вони керувалися тими ж мотивами, що й він сам, будучи переконаними у тому, що, даючи потрібні слідчому свідчення, полегшують долю всіх, хто проходить у цій справі.

Тоді Агранов запитав: чому ж Грушевський у день приїзду до Москви в бесіді з ним підтвердив свої свідчення, які дав у Харкові. Той відповів, що зробив це за інерцією, у пригніченому стані, викликаному його арештом та проведенням слідства. Крім того, не вистачило духу і рішучості відмовитися від попередніх показань. Грушевський розповів, що на першому ж допиті у Харкові він заявив про свої зустрічі на Україні з друзями, між якими часто велися розмови на політичні теми. В ході бесід виявилось різко негативне ставлення до основних моментів політики Радянської влади, особливо до суцільної колективізації і ліквідації куркульства як класу, в чому вони вбачали загрозу самому існуванню української національної культури. Проте слідчий заявив, що ці свідчення не можуть бути прийняті, і зажадав безумовного підтвердження даних, які містилися в справі.

Далі Грушевський запевнив, що ні він, ні його однодумці не виношували ніяких планів активної боротьби з Радянською владою. Ще зовсім недавно він дивився на Радянський Союз як на зорю світу, який оновлюється, але, дотримуючись народницьких традицій, злякався колгоспного руху і рішучого наступу Радянської влади на куркуля. Політичні хитання серед «лівих кіл української інтелігенції отримали сильний поштовх у результаті широких репресій проти українських націоналістів у зв'язку з процесом «СВУ» в 1930 р.»

На закінчення бесіди Грушевський зобов'язався в п'ятиденний строк підготувати проекти листів деяким українським діячам, що перебували в еміграції, та окремим чехословацьким вченим.

Немає сумніву, що Грушевський став жертвою перших агресивних дій системи сталінізму, яка набирала сили. Він яскраво уособлював, з одного боку, колишнього визначного політичного діяча, лідера Центральної Ради, а з іншого, — видатного представника старої української інтелігенції.

Свого часу його використали як могутній важіль боротьби в керівних колах академії. Коли процес «СВУ» блискуче вдавсь, було створено сценарій ще масштабнішої контрреволюційної націоналістичної організації. Прийшла черга Грушевського, якому й була «вказана честь» очолити «УНЦ».

Однак з огляду на долю інших учасників сфабрикованої справи можна вважати, що Грушевському пощастило. Досі невідомо, хто ж все-таки вніс серйозні корективи до сценарію «УНЦ»? Хто вивів з-під смертельного удару «голову» цієї організації? Аналіз наявного архівного матеріалу дає можливість припустити, що основну роль у захисті Грушевського відіграв Г. Ломов-Опоков. Відомий революціонер і діяч більшовицької партії, перший радянський нарком юстиції, а на початку 30-х років заступник голови Держплану СРСР, член ЦК ВКП(б) і ЦВК, він був родичем Грушевського по материнській лінії. Відомо, що після звільнення з-під арешту Михайло Сергійович кілька разів приходив до нього на квартиру.

У Москві Грушевський зустрічався також з Ф. Конаром, якого знав ще як львівського студента, і радився з ним у своїй справі. Щоправда, той одразу зателефонував Агранову і просив його порадити Грушевському не говорити зайвого. Не виключено, що Михайло Сергійович просив підтримки чи захисту і в тодішнього наркома фінансів

СРСР Гринька, інших керівних працівників — вихідців з України. Міг шукати сприяння й у Кагановича, який знав його.

Є підстави й для версій про те, що справа «УНЦ» не могла не привернути уваги Сталіна. Адже керівництво УСРР постійно радилося з ВКП(б) щодо ведення процесу «СВУ», з цього приводу Сталін навіть направив до Харкова спеціального листа.² Справа ж «УНЦ» була ще масштабнішою, і «керівником» її визнавався колишній голова Центральної Ради, відомий вчений, союзний академік. Навряд чи хтось інший, крім Сталіна, міг взяти на себе відповідальність не лише пом'якшити вирок, а й звільнити з-під варті «контрреволюціонера» Грушевського. Тим самим фактично зруйнувати добре опрацьовану «справу», позбавивши її імпульсивної постаті. На певні роздуми саме у цьому напрямку наштовхує й зміст листа дружини Грушевського до Сталіна, написаного в зв'язку з арештом дочки. У липні 1939 р. Марія Сильвестрівна писала «вождеві»: «Ви знали й цінили наукові заслуги мого покійного чоловіка, віддали належне пам'яті його і визнали цінність його наукових праць з історії. Висока авторитетна оцінка Ваша покійного чоловіка як вченого, праці якого за Вашим авторитетним визнанням є цінним внеском у радянську науку, цінним як невичерпний матеріал для молодих радянських істориків, дають мені підстави звернутися до Вас у зв'язку з горем, яке навалилося на мене».

На користь версії про втручання у справу Грушевського «високих інстанцій» свідчили і термінове переведення його до Москви, і поспішне звільнення. Причому в офіційних рапортах, направлених на ім'я Ягоди, вже йшлося не про допити, а про переговори з Грушевським. Навряд чи ОДПУ звільнило б Грушевського лише заради написання ним листів до діячів української еміграції. Це була б надто неадекватна плата за звільнення «голови» «УНЦ» і фактичне згортання справи, яка повинна була вилитися в яскравий процес розгрому «знахаб- нилих ворогів».

Слідство щодо учасників «УНЦ» значно затягнулося. Гучного суду, на зразок процесу «СВУ», не вийшло. Лише на початку лютого 1932 р. колегія ОДПУ СРСР винесла вирoki у справі 50 заарештованих. Вони звинувачувалися у спробах «встановити на Україні капіталістичний лад у формі буржуазно-демократичної «Української народної республіки». У обвинувальному висновку зазначалося, що «УНЦ» — це блок українських і галицьких антирадянських партій і окремих груп, створений на базі «єдиного національного фронту» для боротьби з Радянською владою.

«Центр» виник ще у 1922—1923 рр. на базі об'єднання різних груп української контрреволюційної еміграції і діяв згодом на території України. На початку 1924 р. створився загальноукраїнський центр, а наприкінці 1926 р. цей блок остаточно оформився. Це був єдиний фронт української і галицької контрреволюції, який включав українські дрібнобуржуазні «соціалістичні» партії (УПСР, УСДРП), контрреволюційні елементи галицької еміграції, що стали на шлях співробітництва з польським фашизмом.

У 1924—1927 рр. «УНЦ» проводив широку організаційну роботу, спрямовану на консолідацію всіх антирадянських сил, їх проникнення в радянський апарат, захоплення командних позицій у кооперативному та господарському апаратах, державних, наукових і громадських установах, і створив розгалужену організацію з центром у Харкові.

Підкреслювалося, що шкідницька діяльність «УНЦ» у кооперативному апараті була спрямована на зміцнення куркульсько-капіталістичних і гальмування соціалістичних елементів села шляхом паплюження політики партії і Радянської влади у галузі сільськогосподар-

² Архів ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 16, спр. 12, арк. 113.

ського кредитування, постачання машин і знарядь, виробничого кооперування, заготівель тощо.

Шкідництво на культурному фронті велося шляхом пропаганди антирадянських націоналістичних ідей серед селянства, у вузах і школах, в галузі художньої літератури, мистецтва і т. д.

В умовах розгорнутого наступу на капіталістичні елементи міста і села, колективізації сільського господарства, ліквідації куркульства як класу, краху надій на буржуазне переродження Радянської влади «УНЦ» за директивами емісарів капіталістичних держав (Франції, Польщі) та керівних кіл II Інтернаціоналу почав активну підготовку збройного повстання проти Радянської влади.

З цією метою «УНЦ» створив розгалужену мережу повстанських організацій по всій Україні, до яких входили куркульські та контрреволюційні елементи. «Центр» підтримував систематичний зв'язок з керівниками II Інтернаціоналу, розробив план збройного повстання, узгодивши його строки з початком іноземної інтервенції, вирішуючи питання про постачання зброї, підготовку терористичних і диверсійних актів тощо.

Йшлося також про встановлення «УНЦ» зв'язків з іншими контрреволюційними організаціями (Військово-офіцерська, Трудова селянська партія, Промпартія та інші), координацію заходів по підготовці повстання, проведення шпигунської роботи на користь капіталістичних держав.

У спеціальному розділі обвинувачення підкреслювалося, що «ініціативна роль у створенні контрреволюційної організації «Український національний центр» належить групі керівників УПСР — цекістів на чолі з проф. Грушевським».

Після розгрому петлюрівських армій і розпаду УНР частина членів ЦК УПСР емігрувала, інші ж залишилися на території Радянської України для ведення підпільної роботи. Однак всі вони зосереджували зусилля на підготовці збройного повстання на Україні.

Після краху надій на всеукраїнське повстання ідейні хитання серед українських емігрантських груп і контрреволюційних елементів, що перебували на території республіки, досягли найбільшої гостроти. За цих умов керівні кола української еміграції дійшли висновку про необхідність перебудови лав української націоналістичної контрреволюції. Відбулася консолідація емігрантських партій, які раніше конкурували між собою. Цією координаційною діяльністю керував голова так званої «Закордонної делегації УПСР» проф. М. Грушевський.

Список людей, які проходили у справі «УНЦ», налічував 50 осіб. Мабуть, його первісний варіант розпочинався з прізвища Грушевського, але згодом, за відомих вже читачеві обставин, воно було виключене з цього скорботного реєстру.

Тепер першими у ньому стояли прізвища колишніх членів ЦК УПСР, людей, близьких до Грушевського, — М. Ф. Чечеля, М. І. Шрага, В. О. Голубовича, В. П. Мазуренка, І. Н. Лизанівського та інших. Учасники «УНЦ» були підібрані таким чином, що майже всі вони у різний час зустрічалися з Грушевським: у дореволюційній Галичині, за доби Центральної Ради, у ВУАН тощо. Окремі з них ще у 1921 р. проходили за процесом членів ЦК УПСР.

Десятим у цьому списку значився колишній академік і член КП(б)У М. І. Яворський. У березні 1931 р. його заарештували у Ленінграді, як і Грушевського, возили на допит у ОДПУ СРСР. Після «виводу» останнього з справи Яворський залишився найбільш відомою постаттю серед учасників «УНЦ». Проте оголосити його «головою» вже не змогли, хоч у наступні роки в республіці серед керівників «УНЦ» слідом за Грушевським називався Яворський. Не забули внести до цього списку і найближчого помічника Грушевського професора Савченка.

Всі вони отримали різні строки (від заслання до 6 років ув'язнення), але сталінські часи пережили одиниці. В 1934—1941 рр. 33 з 50 знову були репресовані — 21 розстріляно, 12 подовжено строк ув'язнення. Яворський відбував «покарання» у сумнозвісному Соловецькому таборі і за ухвалою трійки НКВС по Ленінградській області у листопаді 1937 р. був розстріляний.

Грушевському ще у 1931 р. дозволили оселитися в Москві на правах академіка АН СРСР. До того ж він залишався дійсним членом ВУАН. Різкий поворот щодо нього у справі «УНЦ» завадив керівництву республіки поставити питання про позбавлення його академічного звання. Повернення на Україну було небезпечним і небажаним. І Грушевський опинився ніби в якомусь довгостроковому відрядженні, а фактично — у вигнанні. Повторилася ситуація чимось схожа на дореволюційну, коли після заслання вченого до Симбірська і Казані йому дозволили проживати в Москві, де він мешкав аж до Лютневої революції. Тільки тоді Михайло Сергійович триумфально повернувся на Україну і став на чолі Центральної Ради, а тепер доля приведе його наприкінці 1934 р. до Києва для вічного спочинку на Байковій горі.

(Далі буде)

Одержано 30.06.91.

Речь идет об аресте и допросах Грушевского по делу так называемого «Украинского национального центра», сфабрикованному ГПУ УССР в начале 1931 г. Выдвигается оригинальная версия причин освобождения и фактической ссылки ученого.